

Cuvinte cheie: români, reforma, istoriografia maghiară, perioada interbelică.

Keywords: Romanian, Reformation, Hungarian historiography, interwar.

După alipirea Transilvaniei la regatul României, istoriografia maghiară, în special cea ardeleană, își îndreaptă atenția, în noul context cultural și politic, spre un subiect care n-a mai fost tratat din epoca iluministă decât la suprafață, spre exemplu în lucrările de sinteză privind istoria bisericii reformate. Integrarea maghiarilor în noul stat, în care cultura majoritarilor era de expresie românească, a constituit o provocare pentru istoriografia maghiară interesată să pună în evidență aportul deosebit adus de Reforma religioasă la formarea limbii și spiritualității românești. Toate afirmațiile și concluziile istoricilor maghiari preocupați de acest subiect se înscriu pe linia curentului istoriografic creat de Petrus Bod în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, care susținea ideea influenței benefice a Reformei în propășirea culturală și spirituală a românilor ardeleni. Lucrarea lui Petrus Bod *Brevis Valachorum Transylvaniam incolentium Historia* (Scurtă istorie a locuitorilor romani din Transilvania), apărută în ultima variantă în 1764, a fost concepută inițial ca replică la lucrarea unui iezuit, care a prezentat dezavantajele înrăuirilor protestante în biserica ortodoxă și beneficiile unirii religioase dintre catolici și ortodocși. Deși titlul era prea generic, a rezultat, în fapt, o lucrare temeinică de ecleziolegie și de istorie a relațiilor interconfesionale româno-maghiare¹. Ea a rămas până după primul război mondial principala referință a istoriografiei maghiare în această chestiune.

Prima încercare sistematică din perioada interbelică de reconstituire a fenomenului penetrării unor idei și practici protestante în mediul cultural și religios românesc îi aparține lui Bitay Arpád, un cercetător cu preocupări de cultură veche românească. El promovează teoria beneficiului cultural major al românilor de pe urma Reformei protestante. Edificator în acest sens este motoul lucrării, preluat de la Gh. Barițiu: "românilor însă li s-au deschis ochii ca să vadă, că și limba lor poate fi scrisă și cultivată, că ei nu mai au nici o trebuință de limba slavonă, sub al cărei jug brutal stătuse atâția secolii într-o întunecime de noapte". Spre deosebire, bunăoară, de Petre Filimon, care va publica câțiva ani mai târziu o lucrare despre relațiile dintre protestantism și românii ardeleni, folosind surse bibliografice preponderent maghiare², Bitay Arpad utilizează în proporție covârșitoare bibliografie românească și rezultatele ultimelor cercetări de istorie ecleziastică a lui Iorga, Lupaș, Meteș, Dragomir. În doar 20 de pagini se străduiește să dovedească că politica confesională a principilor calvini față de biserica românească a fost una tolerantă, de favorizare a libertății confesionale, de cultivare a limbii, iar prigonirea unor mitropoliți români s-a întâmplat din rațiuni politice și nu religioase. Principii calvini, potrivit opiniilor acestuia, prin măsurile pe care le-au luat în privința bisericii românești au avut în vedere în principal dezvoltarea limbii și culturii națiunii românești din Ardeal și nu o calvinizare sau o maghiarizare a românilor. Se poate lesne observa, la o simplă lectură, că latura partinică a acestei lucrări răzbate limpede din text într-o mai mare măsură decât la ceilalți cercetători maghiari contemporani, cu preocupări științifice similare. Autorul încheie lucrarea în același ton, folosindu-se de aprecierile lui G. Bogdan Duică, care recuza

1 Gudor Botond, *Bod Péter și istoria bisericii românești din Transilvania*, în „Anales Universitatis Apulensis-Historica”, nr. 4-5, 1999-2001, p. 92-94.

2 Petre Filimon, *Protestantismul și românii din Ardeal. Combaterea unei teorii uniate*, Arad, 1938, *passim*.

Mihai GEORGIȚĂ

Direcția Județeană Bihor a Arhivelor Naționale
e-mail: misu_archive@yahoo.com

blamarea protestantismului și solicita recunoașterea neîngrădită a aportului însemnat al acestuia la dezvoltarea culturii românești³.

Székely Marianne își propune să scoată în relief, într-o lucrare de mici dimensiuni, un fapt pe care nu-l tăgăduiau nici majoritatea istoricii români, *recte* dezvoltarea culturii românești cu aportul Reformei în timpul principilor protestanți. Astfel, efortul ei științific a fost ușurat din lipsa unor controverse acerbe pe această temă. Ea nu a făcut altceva decât să prezinte cronologic și într-un mod coerent rezultatele cercetării anterioare, folosindu-se în concluzii de părerile istoricilor români pentru a da o mai mare greutate opiniilor sale⁴. Mai întâi, reia, sub formă de introducere, comentarea măsurilor administrative luate de către principii protestanți pentru a îmbunătăți situația socială a clerului român, din care o mică parte a îmbrățișat Reforma. Concomitent cu aceste măsuri administrative s-au stabilit cele privind instituționalizarea unui sistem educativ pentru români. Partea mediană a lucrării se oprește pe larg asupra programului de învățământ a școlii înființate de Szuszana Lorántffi la Făgăraș, ca un moment de vârf al efortului familiilor princiare protestante de a-i culturaliza pe românii ardeleni. Un alt aspect important pe care-l aduce în discuție este organizarea ecleziastică a bisericii românești sub auspiciile bisericii calvine, libertatea clerului de a întreține legături cu celelalte biserici ortodoxe, legături din care a rezultat propășirea culturală a românilor din toate cele trei principate. Un aspect inedit, valorificat de autoare, este faptul că boierii români pribegi prin Transilvania au putut să aibă și ei un rol hotărâtor în vehicularea ideilor emancipate ale protestantismului, după ce s-au întors în patrie. Desigur, lucrarea n-a putut fi lipsită de unele accente subiective, cum ar fi contrastul dintre faptul că pe timpul Principatului protestant s-a urmărit doar implementarea unor idei și măsuri administrative de sorginte protestantă în viața bisericească a românilor și nu o deznaționalizare prin impunerea limbii maghiare – invocând ca dovadă multitudinea de tipărituri în limba română – în comparație cu ceea ce a făcut administrația românească din Ardeal, după înfăptuirea Marii Uniri, prin programe de românizare a maghiarilor rămași în Ardeal⁵.

Într-o mică broșură istoricul maghiar Révész Imre își pune în lumină foarte concis, însă cu multă subtilitate, cercetările referitoare la Reforma religioasă și românii ardeleni. Spre deosebire de strădaniile principilor din secolul al XVI-lea de a impune repede preceptele reformate românilor ortodocși transilvăneni, el remarcă că cei din secolul următor adoptă o altă tactică. Acești principii calvini nu se mai folosesc de mijloacele statale de constrângere, dimpotrivă, ei s-ar fi străduit – în opinia istoricului maghiar – să ridice treptat și cu răbdare nivelul cultural al preoțimii și poporului valah, sperând că așa se vor îndepărta de superstițiile care-i ținea în ignoranță și vor putea pătrunde în adevărul Sfintei Scripturi. Pentru realizarea acestui deziderat s-a recunoscut ierarhia ortodoxă cu drept jurisdicțional. În schimb, s-a pretins vlădicilor să ofere sprijin în înlăturarea limbii slavone din cult și să încurajeze folosirea limbii române sau să ajute la purificarea cultului de elementele superstițioase. Aceste condiții nu au fost lăsate la discreția ierarhilor români, ci pentru respectarea lor au fost puși sub supravegherea episcopului reformat. Această măsură i se pare lui Révész Imre ca fiind cea mai gravă care s-a luat împotriva ortodocșilor. În rest, calvinii nu au abuzat de constrângere politică. Ba mai mult, controlul superintendentului n-a fost prea sever, așa încât dintre mitropoliți români nici unul nu s-a angajat cu hotărâre în respectarea condițiilor. Dimpotrivă, s-au arătat foarte profund atașați de biserica răsăriteană, iar față de biserica reformată au păstrat doar aparențele. Pe lângă toate acestea, în secret unii au luptat împotriva condițiilor reformatoare. La o asemenea atitudine a vlădicilor – ține să sublinieze autorul – principii au acționat cu înțelepciune și nu au intervenit în forță, ci au așteptat ca timpul să-și arate roadele⁶. Autorul recunoaște într-o astfel de politică rezervată a principilor calvini interesul lor pentru politica orientală, unde intrau în relații strânse cu cele două Țări românești. Exercițarea violenței religioase asupra supușilor valahi ortodocși ar fi dus inevitabil la înrăutățirea relațiilor. E drept însă că succesul reformei protestante între românii ardeleni depindea de frângerea legăturilor acestora cu cei din principatele române, un lucru, de altfel, foarte greu de realizat. Persecuția religioasă oricum nu era o practică protestantă, vrea să ne convingă Révész Imre. Criteriul principal al propagandei calvine era unul pur religios în strânsă legătură cu cel cultural, deoarece calvini se simțeau răspunzători în fața divinității pentru populația românească aflată în stare de ignoranță. Ei doreau să

3 Dr. Bitáy Árpád, *Az erdélyi románok a pratestáns fejedelmek alatt*, Deciosánmartin, 1925, p. 3-23.

4 Székely Marianne, *A protestáns erdélyi fejedelmek hatása a román kultúra fejlődésére*, Debrecen, 1935, *passim*.

5 *Eadem*, p. 12.

6 Révész Imre, *A reformáció az erdélyi oláhok között*, Debrecen, 1938, p. 16-17.

o integreze în lumea ideilor protestante și în cultura occidentală, fără să neglijeze latura socio-economică. Eliberarea preoților valahi de sarcinile iobăgești și așezarea lor pe același nivel cu preoții bisericilor recepte era unul din dezideratele principilor calvini.

Apoi, istoricul maghiar stăruie asupra programului propagandei religioase desfășurată sub principii Gabriel Bethlen și Gheorghe Rákoczi. O condiție din cele 15 impuse de Rákoczi i se pare suficientă pentru a dovedi că prin calvinizare nu s-a urmărit maghiarizarea. Este vorba de dispoziția privind căsătoriile interetnice: dacă un bărbat român se căsătorește cu o femeie maghiară se puteau cununa la preotul valah ortodox, fără să sufere nici o piedică din partea calvinilor⁷.

Révész Imre nu poate însă să nege că s-a intervenit drastic în autonomia bisericească a românilor ardeleni prin condițiile impuse, dar intervenția efectivă a fost mai puțin dură decât condițiile, astfel încât se poate considera că a fost mai degrabă una prudentă și cruțătoare, cu atât mai mult cu cât spiritul răsăritean al românilor s-a apărat instinctiv de protestantismul apusean. În acest fel, nici măcar practicarea prozelitismului prudent n-a dat roade. De asemenea, eforturile făcute pentru culturalizarea prin traducerea cărților de cult sau prin înființare școlilor n-au reușit să convingă pe ortodocșii români să îmbrățișeze protestantismul. Aici este amintită prodigioasa activitate de culturalizare a Susanei Lorántffy, desfășurată într-un autentic spirit nobil și creștinesc față de români, spirit care ar exclude din capul locului orice încercare de asimilare⁸.

Pentru noi ilustrative rămân considerațiile finale formulate aproximativ în aceeași succesiune de idei ca la Petér Bod, și care se regăsesc cu multe similitudini la ceilalți cercetători maghiari ori protestanți. Astfel, instaurarea în Transilvania a regimului habsburgic, promotor al romano-catolicismului, a slăbit considerabil resortul politic prin care se făcea propaganda protestantă. Schimbarea regimului a condus în mod natural la înlocuirea propagandei religioase protestante prin cea catolică. În urma unei politici confesionale mai abile a rezultat unirea românilor cu biserica Romei, dar rezultatul a fost unul parțial și doar sub raport formal, cea mai mare parte a românilor rămânând fideli ortodoxiei, iar uniții n-au preluat fondul spiritualității romano-catolice. Prin unirea religioasă, românii au profitat de posibilitățile largite de contact cu educația apuseană, pe care au folosit-o la construirea propriei identități naționale și mai ales a conștiinței istorice. De aici se naște presupuziția istoricului maghiar că, dacă principatul protestant ar mai fi dăinuit și și-ar fi continuat nestingherit misiunea de prozelitism, rezultatul ar fi fost cel mult același, iar, dacă se ia în considerare că biserica catolică a fost mai indulgentă față de biserica ortodoxă românească, cu care totuși avea multe asemănări, rezultatele ar fi fost aproape nule. Fără să aprofundeze cercetarea realităților istorice, Révész Imre își menține părerea că protestanții au comis mai multe abuzuri decât catolicii față de românii ortodocși, ceea ce ar fi dăunat apropierei dintre reformă și ortodoxie. Cu toate acestea, afirmă că insuccesul clar al calvinismului de a reconverti pe români, ca de fapt și cel catolic, se datorează în fond diferențelor prea mari existente între spiritualitatea răsăriteană și cea apuseană⁹.

Pe de altă parte, eforturile prozelitismului calvin n-au rămas fără ecou. Potrivit datelor istorice, nu se poate contesta faptul că în urma propagandei s-au constituit comunități reformate românești. Istoricul maghiar dă ca exemplu Făgărașul și Hațegul din Transilvania; Lugojul și Caransebeșul, din Banat. E adevărat, susține el, că în aceste zone existau elemente românești dispuse să accepte Reforma din dorința de culturalizare și emancipare socială. Însă n-au existat doar aceste motive colaterale, ci și o convingere proprie. Dovadă în acest sens sunt comunitățile care au rămas fidele protestantismului, după ce multe altele au trecut la unire cu romano-catolicii. În plus, autoritățile ecleziastice reformate au vegheat cu strășnicie ca nimeni să nu ajungă preot reformat numai pentru avantaje materiale și sociale.

Alte efecte ale Reformei se pot distinge în modul de organizare colegială și consistorială a conducerii bisericii românești. Astfel, episcopul nu mai este numit de ceilalți episcopi, ci de către preoți, iar, mai apoi, în chestiunile ecleziastice, după modelul reformat, aveau putere de decizie și mirenii.

Totuși, – afirmă Révész Imre – cel mai durabil dar făcut de misiunea reformată națiunii și bisericii românești a fost în domeniul limbii și literaturii” (De a legmaradandóbb ajándékot a református misszió mégis nyelvében és irodalmában adta a román egyháznak és a román nemzetnek). Pentru a-și întări afirmația citează din concluziile la care au ajuns G. Bogdan Duică, George Barițiu și Ioan Lupăș în privința acestui fenomen.

7 *Ibidem*, p. 18-19.

8 *Ibidem*, p. 20-21.

9 *Ibidem*, p. 22-23.

Așadar, istoricul maghiar încearcă să contureze cu precizie, dar cu atât mai eronat, proporția și trăsăturile complexe ale fenomenului lingvistic românesc înrâurit de reformă, considerându-l „nebun” pe cel care ar îndrăzni să nege această realitate¹⁰.

Un alt istoric maghiar, Juhász István, într-o carte cu același titlu, deși ajunge cam la aceleași încheieri, îți propune să analizeze mai pe larg și mai adânc raportul Reformei cu românii ortodocși din Transilvania, realizând cea mai amplă cercetare din istoriografia maghiară de până atunci privitoare la acest subiect, pe aproximativ 250 de pagini. În comparație cu lucrările anterioare de mici dimensiuni, aici, pe lângă abordarea aproape exhaustivă, sunt puse acum în circuitul științific o serie de date inedite.

În prima parte a lucrării, care tratează secolul al XVI-lea¹¹, aduce în discuție situația generală a românilor din principat, contactul cu reforma, primele tipărituri românești apărute cu aportul acesteia, episcopia reformată românească. Prin urmare, pornește de la contextul general istoric pentru a explica și detalia mai bine particularitățile acestui fenomen, folosind cu prisosință operele cercetătorilor români.

De la general spre particular este abordat și secolul XVII. Astfel, un prim capitol tratează situația din biserica răsăriteană și din statele Europei răsăritene. Se constată prin urmare fireștile legături strânse dintre bisericile ortodoxe din aceste state, corespondența dintre marii teologi din centrele ortodoxiei, legături consolidate de permanenta deplasarea a călugărilor itineranți. De asemenea, faptul că statele ortodoxe, aflate majoritatea sub suzeranitate turcească, luptau pentru independența statală și libertate religioasă. Toate au contribuit la coeziunea ortodoxiei, care nu a permis apoi penetrarea curentelor protestante decât în foarte mică măsură. Aceasta ar fi una din explicațiile pentru care calvinismul nu a prins la românii ortodocși din Transilvania¹².

Un alt capitol se concentrează asupra politici religioase din principatul Transilvaniei. Primul care manifestă un interes deosebit pentru biserica românească este Gabriel Bethlen. O caracteristică a politici religioase din vremea acestui principe este reluarea misionarismului protestant între românii ortodocși. Aici istoricul maghiar găsește de cuviință să pună în relief avantajele oferite de politica religioasă a lui Bethlen pentru preoții români, precum și hotărârea principelui de a crea un principat pur protestant, ceea ce se reflectă în corespondența dintre el și Patriarhul de la Constantinopol, Chiril Lukaris¹³. Dimpotrivă, sub cei doi Rákoczi politica religioasă față de români se înăsprește, dorind cu orice preț și prin toate mijloacele să-i convertească pe români la calvinism. Astfel, în culegerea de legi Aprobatae Constitutiones din 1653 sunt cuprinse o serie de dispoziții defavorabile românilor și credinței lor. Paralel cu acestea, sub directa conducere a superintendentului se desfășura o intensă activitate prozelită, menită să forțeze pe episcopii și implicit preoții români să adere la practicile protestante¹⁴.

În timpul lui Mihail Apaffi, ultimul principe protestant, politica religioasă față de români nu mai este atât de consecventă. De altfel, în această perioadă și biserica calvină se află într-un anumit regres datorită incompetenței principelui și dezavantajului creat de împrejurările externe¹⁵.

Din perspectiva situației generale a ortodoxiei și a politici religioase princiare, Juhász István analizează într-un alt capitol misionarismul protestant calvin din secolul al XVII-lea. Aici un subcapitol este consacrat luptei bisericii răsăritene împotriva calvinismului. Prilej cu care pune în discuție rând pe rând propensiunea patriarhului Chiril Lucaris către protestantism, condamnarea sa în sinodul de la Iași, militantismul panortodox a lui Vasile Lupu, sprijinit de mitropoliții Varlaam și Petru Movilă, adversari înverșunați ai reformelor. Însă o atenție specială o acordă tipurilor de misionarism: publicarea catehismelor, activitatea tipografică și activitatea școlară¹⁶.

Un ultim capitol sub forma unor considerații finale este intitulat: *Rezultatele și eșecurile Reformei la români*. Un important rezultat al misiunii reformatoare este în opinia acestui istoric maghiar înlăturarea multor superstiții populare. În acest sens, comentează hotărârile sinodului de la Alba Iulia din 1675, ținut de Sava Brancovici, care impun o serie de reguli stricte pentru preoții și enoriași în vederea emancipării lor culturale

10 *Ibidem*, p. 24-25.

11 Juhász István, *A reformáció az erdélyi románok között*, Cluj, 1940, p. 11-101, passim.

12 *Ibidem*, p. 107-124.

13 *Ibidem*, p. 134-141.

14 *Ibidem*, p. 143-161.

15 *Ibidem*, p. 163-173.

16 *Ibidem*, p. 175-220.

și împlinirii spirituale. Nu știe cu exactitate însă dacă aceste reguli au mai fost cândva impuse, iar la 1675 nu au fost doar întărite. Un alt bun câștigat pentru poporul ortodox român în urma contactului cu Reforma este evident cultivare și dezvoltarea limbii române; un lucru de care românii au știut să profite din plin, crede autorul¹⁷. În ceea ce privește eșecurile, ele sunt cauzate, după părerea autorului, în primul rând de legăturile strânse care existau între românii din Ardeal și cele două principate, iar în al doilea rând, de ignoranța clerului și credincioșilor români. Ei se complăceau într-un soi de creștinism popular, fără să poată accede la adevăratele învățături biblice. În acest sens, dă ca exemplu (pentru noi irelevant) pe acel țăran maramureșean, menționat în cronica lui Nicolae Bethlen, care mărturisea prin 1680 că nu știe cine a creat lumea și nici cine este Isus Hristos. Subiacent, istoricul maghiar notează că nu poate afla în istoria Transilvaniei de la 1566-1670 cazul unui călugăr sau preot român care să fi trecut cu entuziasm și hotărâre la Reformă¹⁸.

Vedem, în concluzie, după analiza acestor lucrări, că istoriografia maghiară din perioada interbelică s-a aplecat cu mare interes asupra problematicii influențelor Reformei în cultura și spiritualitatea românească. Fiind unul din cele mai importante momente de contact dintre cultura maghiară și română, o temă de cercetare captivantă pentru istoricii culturii și filologii români, istoriografia maghiară a descoperit în Reformă religioasă un subiect predilect pentru dialogul cultural și istoriografic dintre cele două națiuni.

Reformation and Romanians in the interwar Hungarian historiography (Abstract)

After the annexation of Transylvania to the kingdom of Romania, the Hungarian historiography, especially the Transylvanian one, is concerned in the new, cultural and political context, with a subject that has been treated superficially since the Enlightenment, for example in synthesis works regarding the history of reformed church. The integration of Hungarians in the new state, where the majority culture was of Romanian expression, has been a provocation for the Hungarian historiography interested to emphasize the special contribution of the religious reformation to the formation of language and Romanian spirituality. All the statements and conclusions of Hungarian historians supported the idea of beneficial influence of Reformation in the cultural and spiritual prosperity of Transylvanian Romanians.

17 *Ibidem*, p. 223-229.

18 *Ibidem*, p. 230-235.